

Véget nem érő beszélgetés

Hankiss Elemérről

Magamon érzem Hankiss Elemér gunyorosan szemrehányó tekintetét: „Ákos, Ákos, hát hogyan beszélhetsz valakiről a távollétében, a háta mögött? Anélkül, hogy visszaszólhatna, félbeszakíthatna, ellenkezhetne, vagy tiltakozhatna, amikor azonosítod őt, besorolod, bezárod valahová, elmondod őt mindennek, amikor óvatosan vagy durván, de mégiscsak fogalmi meghatározások satupofái közé szorítod életét és személyiségét? De ha nem szólhat is közbe azonnal, itt, ezen a szöveghelyen, ebben a beszédhelyzetben, akkor legalább egy másikban, később, de hogy egyáltalán ne legyen jelen, hát ilyen nincs!”

Valóban nincs. Az van, hogy ilyen nincs, mert nem tud lenni. A távozás az életből (Elemér itt majdnem ingerülten közbevág: „De finoman mondd! Mondd csak ki bátran, köntörfalazás nélkül: a halál! nem szégyen az!”), szóval a halál a lényegen („de mi a lényeg?”), mármint azon, hogy véget nem érő,

semmiféle külső kényszer, még a halál által sem elvágható beszélgetésben vagyunk mindenkivel, akit szeretünk, kiváltképp azokkal, akiktől a halál szó szerint áthidalhatatlan távolsága választ el minket. Mi mást is tehetnénk, mint hogy beszélgetünk velük, és amikor róluk beszélünk, akkor is, hiszen a beszéd ideidézi „nevük s hevük”, így hát, idézőjelek között bár, de mindenképpen jelen vannak, akár hangot adunk e jelenlétüknek, akár nem.

A véletlen úgy hozta, hogy tavaly szinte egész évben beszédhelyzetben voltam Hankiss Elemérrel. Főleg ő beszélt velem, illetve velünk, amikor kezdeményezésére – a Korridor kutatócsoport égisze alatt – közeli barátai (Csányi Vilmos, Gombár Csaba, Kende Péter, Lengyel László, Romsics Ignác, Standeiszky Éva, Várhegyi Éva) egy beszélgető kört nyitottunk, ahol Elemér játékmesteri irányításával ülésről-ülésre haladva mindenkit egyfajta egzisztenciális számvetésre készítettünk (végül magát a játékmestert is). A beszélgetéseket rögzítettük, azzal a feltett szándékkal, hogy könyvet csinálunk belőle. Nem tudhattuk, hogy ez az élet személyes értelméről, sorsról, végső kérdésekről szóló beszélgetés-sorozat lesz a „Nincsből a Van fele” tartó Hankiss Elemér utolsó megvalósult vállalkozása és egyben utolsó könyve is, melynek közeli megjelenését ő már nem érheti meg, mert – ahogy a régiek mondták – *előrement*. Most, hogy immár egzisztenciális hiánya okán kell őt – személyiségét, pályáját, életművét – megidéznem, nem tehetek mást, mint hogy újra az ő beszélgetőkörébe lépek, és úgy beszélek róla, mintha jelen lenne, tehát mintha hozzá is beszélnék. Ezt egyféleképpen tehetem meg: költőien valós értelemben biztosítom számára a jelenlétet saját szövegemben.

A beszéd, a beszélgetés, a beszélgetés nem alkalmi, pláne nem valamilyen kései műfaj, hanem lételem volt Hankiss Elemér számára. Országos ismertsége és közkedveltsége is abból a különleges képességéből fakadt, hogy szóval tudott tartani bárkit – takarítónőtől az igazoltató rendőrig, egyetemi professzortól a politikai közszereplőig. Időnként szóval tartotta az egész országot. Legtöbben, akikkel az elmúlt napokban róla beszéltem, nem könyveit, hanem valamilyen emlékezetes rádióbeszélgetését vagy tévé-interjúját idézték föl. Valóban: Hankiss nemcsak (talán nem is elősorban) író, vagyis szövegek, könyvek szerzője volt, hanem mindenkivel beszédbe elegyedő, mindenhol beszélgetést provokáló *beszédes alak*, beszélőkörök fáradhatatlan létrehozója – az intézeti és egyetemi fiatal kollégákból és nemzedéktársakból verbuvált kutatócsoportok beszélőköreitől a baráti és civil beszélőkörökön át egészen az országig, mint legszélesebb beszélőkörig. Például amikor tévéelnökként 1992-1993-ban estéről-estére egy országgal beszélgetett annak a politikai háborúnak az állásáról, amely a hatalomtól független tájékoztatás hívei és a médiát maga alá gyűrni szándékozó hatalom között robbant ki nem sokkal Hankiss elnökké történt kinevezése után, és amikor egy egész ország egyenes adásban láthatta, hogyan alakítja át Hankiss Elemér – szókratészi iróniával, hol a naivitásából kizökkenthetetlen csodálkozó kisgyermeket, hol a csetlő-botló Auguszt-bohócot játszva – az ítéletet mindenféle tárgyalást megelőzően meghozó hatalom számonkérőszékét egyfajta civil beszélgetőkörre, ahol a törtető hatalom szólama totális erkölcsi vereséget szenved. Az általa elképzelt és elindított mozgalmak is – *Találjuk ki Magyarországot! Találjuk ki Közép-Európát!* – eredetileg országos beszélgetőkörök kialakítására ösztönöztek.

Hankiss sohasem politikusként, nem is az észet osztó tudós tekintélyi vértetében vagy ügyeletes megmondó-emberként beszélt, hanem hangsúlyozottan *egyes* emberként, hatalom nélküli civilként, heroizmus nélkül, a rettenthetetlenség gyermekded bájával mutatva példát a civilkurázsira, olyan emberként, aki nem tudja, hanem keresi az igazságot, nem megmondja, hanem kérdezi, mi a teendő, és ha valamire tanítja ezt az országot, hát beszélni tanítja. Szinte megszállottan igyekezett beszédbe elegyedni minden szinten szinte mindenkivel. A „Találjuk ki”-mozgalmak utópiáinak kudarcától függetlenül, nem lehet eléggé túlbecsülni Hankiss Elemér csüggedést nem ismerő igyekezetét a közös dolgok osztársadalmi megbeszélésére és kibeszélésére egy diktatúrák által elnémított, és újra meg újra a „ne szólj szám, nem fáj fejem” móresére megtanított, mindmáig fel nem szabadult társadalomban, amely a kibeszélendő vagy megbeszélendő rosszat örökösen magába fojtja, épp ezért a szolgálai behódolás és az éppannyira szolgálai erőszakkitörések végletei között hanyódik. Hankissnál a szabad, a szókimondó beszéd közösségformáló, kultúrateremtő ereje mindenkor a romboló erőszakkal – a hatalmi terrorral és a tömegeerőszakkal – áll szemben. A beszéd mindenekelőtt közvetítés, a társadalmat szétszakító ellentétek áthidalására szolgáló eszköz, márpedig Hankiss hermészi alkat volt: közvetítő, aki az értelem és értelmezés gyengéd szálaival kapcsolja össze azokat a dolgokat, amiket indulat és érdek háborúsan szétválasztott.

Mindaz, amit Hankiss Elemér társadalomtudósként – irodalomtudósként, szociológusként – könyvekben írt meg és tett le az asztalra, kevés kivételtől eltekintve, közelebb áll a beszédműfajokhoz, mint az értekező prózához, egy sor könyve

pedig formálisan is beszélgető könyv (ilyen például a *Tízparancsolat ma* vagy az önéletrajzi beszélgetőkönyv, a *Kétszög*). De más könyveiben is inkább *beszél*, cseveg, társalog, mint *ír*. Ennek nem mond ellent, hogy legszívesebben nagy nyugati egyetemeken könyvtáraiban töltötte volna egész életét, és legotthonosabban könyvek között érezte magát, hiszen ki vitathatná, hogy a könyvek is beszélgetőtársaink, s hogy a tudós közösség még élő és már nem élő tagjai évszázadokon átívelő folyamatos és lezárhatatlan beszélgetésben vannak egymással.

Hankiss Elemér az 1960-as évek végén az akkor világszerte és nemcsak az irodalomtudományban hódító strukturalizmus elhivatott képviselőjeként tűnt fel és szerzett egycsapásra hírnevet és elismerést szakmai körökben és a közvéleményben egyaránt Magyarországon. A *Strukturalizmus* című hézagpótló kétkötetes szöveggyűjteményt a nyugati tájékozódású Hankiss állította össze és látta el revelatív bevezető tanulmánnyal, annak a – jobbára kelet-európai és közép-európai tájékozódású, az orosz formalizmust, a cseh strukturalizmust újrafelfedező, nála épp egy nemzedékkel fiatalabb – csapatnak a részvételével és támogatásával, amelyhez az Irodalomtudományi Intézetben átmenetileg csatlakozott. A szellemi alkatánál fogva mindenféle spekulativitástól és a miszticizmustól irtózó, az angolszász empirizmust a karteziánus racionalizmussal párosító Hankisst elbűvölte a „szent” műalkotást profanáló, az esztétikát szcientizáló strukturalizmus egzaktság-eszméje és kvantifikációs törekvése. Az 1969-ben megjelent *A népdaltól az abszurd drámáig* című első tanulmánykötetében Shakespeare *Hamletje* „a tragédia mint többszörös információforrás” címszó alatt kerül tárgyalásra, a tragikus katarzis pedig „katarzis-gépezetként”.

Irodalomtudományi munkásságát lezáró strukturalista alapvetése, egyszersmind sikeresen megvédett nagydoktori disszertációja – *Az irodalmi mű mint komplex modell* – csak megírása után tíz évvel, 1985-ben jelenhetett meg, akkor, amikor *Társadalmi csapdák és Diagnózisok* című népszerű művei nyomán a széles közvélemény már szociológusként tartotta számon őt.

Strukturalista irodalomszemlélete, mondjuk „az irodalmi műnek mint a gondolati-érzelmi-esztétikai energiaátvitel és információátvitel eszközének elemzése” (*Az irodalmi kifejezésformák lélektana*, 1970) ma már nem annyira elméleti, mint inkább történeti jelentősége okán érdemel figyelmet, hogy ugyanis mit provokált, mivel állt szemben ez az elmélet. Lényegében három dologgal: az ideológiai dogmatizmussal, a filozófiai spekulativitással és az értelmezői impresszionizmussal. Konkrétabban: a hivatalos marxizmus tökéletesen kilúgozott ideologikusságával; a nem-hivatalos marxizmus (Lukács-iskola) filozófiai esztétikájának spekulativitásával; végül, de korántsem utolsó sorban a tankönyvi irodalomtörténetek leplezetlen – művek helyett életrajzokat tanító – pozitívizmusával és műelemzést helyettesítő szépelgő impresszionizmusával. A strukturalizmus ilyenformán a korabeli Magyarországon kulcsszerepet játszott a társadalomtudományok (ezen belül is különösen az irodalomtudomány) emancipációjáért, a tudomány „szekularizálásáért” folyó küzdelemben, amely állam és tudomány szétválasztására, a tudományos kutatás és elméletalkotás autonómiájának kivívására irányult a politikai vallássá degradált marxizmus erőszak-fedezetű dogmatikájával szemben. Hankiss ebben a 60-as évek második felében kezdődő és 80-as években kulmináló másodlagos szekularizációban, ebben az

államszocialista reformációban és aufklérizmusban élenjáró szerepet játszott már irodalomtudósként is, de még inkább értékszociológusként és közgondolkodóként, ahogyan őt a nagyközönség megismerte és egy ország számon tartotta.

Értékszociológiai kutatásaiban már nem a társadalom struktúráira volt kíváncsi (ezek feltárását az ekkor kibontakozó magyar szociológiai kutatás más műhelyei és más képviselői kezdték el), hanem a struktúrák empirikus módon kutatható működési módjaira, az általuk működtetett és az őket működtető értékalkazatokra, ahogyan azok az egyéni tudatokban, habitusokban, gondolkodás- és viselkedésmódokban megjelennek és tartósan meghatározzák egy egész társadalom értékorientációit, mindennapi életét és történelmi viselkedését. Az a kép, amely magyar gondolkodás- és viselkedésmódok – végső soron: a tartósan rögzült társadalmi érintkezési módok – a *Társadalmi csapdák* (1979), de különösen a *Diagnózisok* (1982, 1986) kötetében kirajzolódott az olvasó előtt, a katasztrófa képét mutatta: az államszocializmus pergő vakolatú homlokzata mögött egy atomizálódott, összezavarodott, meghasonlott roncs társadalom képét. Ez a kép – Hankiss Elemér minden mozgalmakat inspiráló személyes erőfeszítése ellenére – a rendszerváltás után sem változott lényegesen, sőt, a tönkremenés és szétesés egy természettörvény kérlelhetetlenségével haladt tovább és halad mindmáig. Paradox módon Hankiss Elemér aufklérista színezetű, hol a hatalmi elit, hol a nép józan eszére, önérdékének belátására, morális újjászületésére apelláló országmentő és társadalomjavító tervezetei és mozgalmi éppén az általa feltárt évszázadok alatt beidegződött és áthagyományozott módokon feneklettek meg. Mert amennyire

igaza volt abban, hogy az egyes ember „föltalálhatja” vagy „kitalálhatja” magát, képes lehet a szabadító münchauseni fordulatra, abban alighanem tévedett, hogy erre egy egész ország, egy egész társadalom is képes lehet, csak el kell határoznia magát.

Elias Canetti szellemi naplójában egyhelyütt azt írja, hogy alapvetően kétféle embertípus létezik: az egyik a pozícióharcos, a másik nem pozícióra, hanem szabadságra vágyik, s mert szabad akar lenni, mindenféle pozíciótól irtózik és menekül. Nem arról van szó, hogy nincsenek ambíciói, hogy nem akar az életben semmit elérni, hanem arról, hogy abban a pillanatban, amint elérte, rohanvást elhagyja. Az ilyen emberek mozgása – mondja Canetti – mindig kifelé irányul: „a világ végére is elfutnának bármiféle tróntól, míg az előbbieket közt egy sem akadna olyan, aki ha egyszer ráült erre a trónra, képes lenne felemelkedni róla, akár egy milliméterre is”. Hankiss Elemér szó szerint az előbbi emberfajta testetértette meg: minden pozíciótól könnyedén megvált, nem is könnyedén, inkább megkönnyebbülten. Nem azért foglalta el, hogy az övé legyen, hanem, hogy megváltoztassa, megújítsa, más értelmet adjon neki és általában akkor távozott, amikor ezzel már megvolt, amikor ráülhetett volna babérjaira, amikor hatalmat, presztízst képezhetett volna az elért pozícióból, a teljesítményből, a sikerességből. Semmilyen hatalom foglya, szolgája nem akart és nem is tudott lenni. Minden kötöttséget, béklyót újra meg újra lerázott magáról. Végző soron innen ered ennek a közösségteremtő, elbűvölően társasági embernek a belső magányossága, e végtelenül közlékeny és közvetlen embernek a végző megközelíthetlensége, mélységes „incognitója” is. A közösség ügye egy ponton szükségképpen el kell váljon a végességgel szembenező egyes ember egzisztenciális ügyétől,

aki tudja, hogy az életet „halálra ráadásul kapta”. Ez a „belső ember” szólal meg – incognitójának feladása nélkül – Hankiss Elemér utolsó könyveiben, mindenekelőtt *A Nincsből a Van felé* című létfilozófiai töprengésben.

Nem tudom, mit szólna ehhez a róla készült gyorsrajzhoz Hankiss Elemér, de hadd vágjon végre közbe itt ő maga: „Miért csak szólnék – szólok! Éspedig először is azt szólok, hogy csupa jót és szépet aggattál rám, elhagytál minden rosszat, már-már olyan színben tüntettél fel, mintha – halottról jót vagy semmit – nem is élnék, ami, meg kell mondjam, roppantmód feszélyez. Másodszer azt szólok hozzá, hogy úgy készítetted el ezt a portrét, mintha folyton tükörbe néznél, így hát túlságosan rád, a te vonásaidra ismertem benne, de ezért nem hibáztatlak, ennek talán így kell lennie: a másik, ha csakugyan szerettük őt, lényünk tükörképévé, hasonmásunkká válik, csak a másikban nyerhetjük el saját arcunkat... De azért fel a fejjel! Végül is, jól van így.”

